

הרב יעקב אריאל

הריסת בתי הכנסת של גוש קטיף

ראשי פרקים

א. על בכני"ס שואלים ועל עקירת ישובים לא שואלים!	3. האם מסגד הוא עבודה זרה?
ב. האם הריסת בית כנסת אסורה מדאורייתא?	4. איסור נתיצת הבמות
ג. השחתה שנועדה למנוע בזיון	5. האם גוי יכול להקדיש בית תפילה?
1. שריפת כתבי קודש במקום גניזתם העלולה להביא לידי בזיונם	ה. הפקעת קדושתו של ביכני"ס
2. אין עדיפות להשחתת בהכני"ס בידי ישראל	1. למי הזכות להפקיע קדושה?
3. מידת אחריותו להשחתת בידי הגויים	2. חילול הקדושה מצריך פדיון בשווי ביכני"ס
4. השחתת בדרך כבוד עדיפה על השחתת בביזוי	3. גם לאחר הפדיון יש לנהוג כבוד
5. קדושת בתי כנסת מול קדושת כתבי הקודש	4. הערמה במקום חילול השם
6. האם בשריפה שבאה למנוע ביזוי יש משום כבוד?	5. האם העקירה הפקיעה את בהכני"ס מבעליהם?
ד. החשש שמא בתי הכנסת ישמשו כמסגדים	ו. הריסת ביכני"ס זמני
1. הבזיון	1. בתי כנסת שבבבל על תנאי הן עשויים
2. אחוריהם להיכל	2. האם היתה הבעלות מלכתחילה זמנית?
	ז. מסקנה

א. על בתי כנסת שואלים ועל עקירת ישובים לא שואלים!

דיון זה נכתב בלב קרוע ומורתח, לא רק בגלל הנושא הכאוב אלא בעיקר משום שרק בנושא זה של הרס בתי הכנסת היתה התחשבות בעמדת ההלכה ופוסקיה, בעוד שעצם העקירה של תושבי גוש קטיף והרס ישוביהם ללא הכנת מקום חילופי הולם, עברו ללא אמירה הלכתית מפורשת, כביכול. שרי הממשלה התחשבו בנושא זה בעמדת הרבנות, משום שהריסת בית כנסת נתפסה אצלם כנושא "דתי" שיש להלכה מה לומר בו, בעוד שהאספקטים המרכזיים של ההתנתקות נתפשו אצלם כנושאים "פוליטיים" שאסור לרבנים להתערב בהם. עלול להיווצר רושם מוטעה שבעניין הרס בתי כנסת (שלרוב הפוסקים אינו אלא מדרבנן כפי שיבואר במאמר זה) יש לתורת ישראל אמירה ברורה, בעוד שהתעללות והתעמרות בבני אדם ע"י השלכתם מבתיהם בנחישות ובפזיזות ללא כל רגישות באשר לעתידם, למגוריהם, לפרנסתם, לחינוך ילדיהם ולשמירת קהילותיהם, אינו נושא תורני שבו יש להלכה להשמיע את קולה. וזאת מלבד האיסורים החמורים של ביטול מצות עשה של יישוב הארץ ואיסור לא תחנם.

בהעברת שטחים חקלאיים לנוכרים יש בעיה הלכתית, בנוסף על איסור לא תחנם, שחל גם על בתים, והיא איסור הפקעת שדות שמקיימים בהן את המצוות התלויות בארץ (עיין עבודה-זרה כא,א). לצערנו בכל הדיונים שהושמעו לא הוזכרה בעיה זו כלל.¹

1. עיין מאמרי באמונת-עתיך 62 (אדר-ניסן תשס"ה) בהוצאת מכון התורה-והארץ, לשעבר בכפר דרום. אמנם שם הסתפקנו אם איסור לא תחנם בטל במקום שמסירת הקרקע לנכרים נעשית לטובת ישראל, אולם

ואעפ"כ כשנתבקשנו להביע את עמדתנו באשר להרס בתי הכנסת לא יכולנו להתחמק מנקיטת עמדה שנימוקיה מובאים במאמר הר"ב. תמצית מאמר זה הועברה לידיעת ועדת הרבנים שדנה בשאלה זו. יהיו דברי תורה אלה נר זכרון לקהילות הקודש המפוארות בגוש קטיף שנקטפו באיבן, ונאבקות עדיין על המשך קיומן כקהילות במקום אחר. "כי א-להים יושיע ציון ויבנה ערי יהודה, וישבו שם וירשוה, וזרע עבדיו ינחלה, ואוהבי שמו ישכנו בה" (תהלים סט, לו).

עם סיום עקירתם של ישובי חבל קטיף, גירוש תושביהם והריסת בתיהם, בחודש אב תשס"ה, התעורר פולמוס גדול ביחס להריסתם של בתי הכנסת, פעולה שתוכננה מלכתחילה להיעשות על ידי צה"ל. המצדדים בהריסה טענו, שבלאו הכי בתי הכנסת עתידיים ליהרס בידי ההמון הפלשתינאי, בדרך שיש בה פגיעה קשה בקדשי ישראל ובכבוד ישראל; וכדי למנוע זאת, עדיף שיהודים יהרסו אותם בידיהם בדרך מכובדת יותר. ולעומתם טענו השוללים, ש"אין עצה ואין תבונה נגד ה'", ואין הצדקה לעבור בידיים על האיסור הכרוך בנתיצתם של בתי הכנסת, אפילו לא כדי לצמצם במעט את הפגיעה בכבודם ובכבוד ישראל, ואל לצה"ל לפגוע בעצמו בקדושתם.

מהי עמדת ההלכה בדילמה זו?

ב. האם הריסת בית כנסת אסורה מדאורייתא?

כתב הרמב"ם בספר המצוות (ל"ת סה):

הזהירנו מנתוץ ומאבד **בתי עבודת האל** יתעלה, ומאבד ספרי הנבואה ומלמחוק השמות הנכבדים והדומה לזה. ולשון האזהרה שבאה בזה הענין הוא אמרו: "לא תעשון כן לה' א-להיכם". וכל מי שעבר על דבר זה - כגון שיהרוס שום דבר מן **ההיכל והמזבח** והדומה להם, או שימחה שם משמות ה' - לוקה.

מדבריו יש לדייק, שגם נתיצת בתי כנסת אסורה **מהתורה**, שהרי הם בכלל "בתי עבודת הא-ל יתעלה". ואע"פ שבהמשך דבריו הוא מונה רק את "ההיכל והמזבח והדומה להם", ייתכן שגם בתי כנסת בכלל. אם זו כוונתו, מקורו בדרשת חז"ל (מגילה כח, א): "והשמות את מקדשיכם - קדושתן אף כשהן שוממין", שהכוונה היא לבתי כנסת שחרבו. כך מוכח גם מלשון הרמב"ם במנין המצוות שבפתיחת ספר היד החזקה (מצ' סה): "שלא לאבד בית המקדש או **בתי כנסיות ובתי מדרשות**, שנא' לא תעשון כן לה' א-להיכם."

אך עדיין צ"ע, כי יתכן שבתי הכנסת אינם "בתי עבודת הא-ל", וביטוי זה בשהמ"צ מכוון רק למשכן ולבמות בזמן היתרון. וכך מוכח מהלכותיו (הל' יסודי התורה ו, ז), שם לא הזכיר שיש איסור דאורייתא לסתור בית כנסת, אלא רק את האיסור לסתור את ההיכל, את המזבח ואת שאר העזרה, ואפילו לסתור אבן אחת מהן דרך השחתה.

לעומתו, הרמב"ן (מגילה כה, ב ד"ה ויש ליישב, הובא בר"ן ח, א מדפי הרי"ף) סבור שקדושת ביכני"ס היא **מדרבנן**. וכן משמע מרוב הראשונים, וממילא לא יתכן לומר שהריסת בית כנסת אסורה מהתורה. מיהו גם אם נניח שהאיסור הוא מדרבנן, אין ספק שיש בהריסתם פגיעה חמורה בכבוד שמים, ובייחוד כשהדבר נעשה בפומבי.

לאמיתו של דבר כבר אז סברנו שסביר מאד שמהלך מדיני זה ישפיע לרעה על עם ישראל היושב בציון, ויש בו חשש גדול לפיקוח נפש ולהגברת סיכונם של הרבים, כפי שהוכח במציאות.

ג. השחתה שנועדה למנוע בזיון

1. שריפת כתבי קודש במקום גניזתם העלולה להביא לידי בזיונם

נותרה השאלה האם עדיף במקום שלא נותרה ברירה, שיעשו זאת גויים, תוך חירוף וגיזוף א-לוהי מערכות ישראל, או שמא יעשו זאת ישראלים? יש לדמות שאלה זו לזיון בשו"ת שבות-יעקב (ח"ג סי' י) בענין כתבי הקודש שגנוזים בחביות גדולות והניחום בבית הקברות, ולבסוף נגנבו על ידי עכו"ם. דבר זה הביאם לבסוף לידי בזיון גדול מאד, עד שהעכו"ם היו מקנחים בהם; ואילו היו שורפים אותם מלכתחילה, היו מונעים אותו בזיון.²

מסקנתו היא, שיש להתיר לשרוף את כתבי הקודש כדי למנוע מהם בזיון גדול יותר. והעיד שכן היה המנהג בקהילות ישראל - לשרוף את הטעון גניזה, במקום שלא התאפשר לגנוז בכבוד וכשחששו שמא ייזרקו לבסוף במקום הטינופת, כפי שקרה פעמים אחדות, וכמ"ש בשו"ת באר-שבע (סי' מג). והביא ראיה משאול המלך, שהעדיף לאבד עצמו לדעת "פן יבואו הערלים האלה ודקרוני והתעללו ביי" (שמ"א לא, ד), והתירו לו להרוג עצמו בידיו ולמות מיתה קלה, כדי שלא ייהרג בידי הפלישתים במיתה משונה וחמורה. וגדולה מזו התירו לו, שהרי אין מדובר שם על חשש ודאי, אלא רק על ספק "פן יבואו", ואעפ"כ רשאי היה להמית את עצמו בידיו. והוסיף, שמעשה זה של נטילת נשמה שקול לשריפת ספר תורה, כפי שמוכח במסכת שבת (קה, ב), ודמי ממש לנד"ד.³

אך בכנסת-יחזקאל (סי' לו) חולק עליו, ואוסר למנוע בזיון חמור של כתבי הקודש על ידי שריפתם. את הראיה משאול דחה בהסתמכו על דברי האחרונים שהצדיקו את התאבדותו מטעמים אחרים - אם משום שחשש לחייהם של רבים מישראל שיחרפו נפשם וינסו להצילוהו, כמ"ש המהר"ל; ואם משום שהתאבדות אינה חמורה כמו רצח, והיא מותרת בתנאים מיוחדים על מנת למנוע תוצאות חמורות יותר.

ואכן, ראיה זו משאול המלך צריכה עיון - שאם סבור בעל שבות-יעקב שמאבד עצמו לדעת נחשב רוצח ממש, היכן מצינו שהתירו לרצוח על מנת למנוע דבר חמור יותר, כמו בזיון והתעללות?! והרי אפילו הצלת נפש מישראל, שהיא חמורה ודוחה את כל העבירות שבתורה, אינה דוחה איסור רציחה, שכן "אין דוחין נפש מפני נפש".⁴ וק"ו שאין היתר להתאבד על מנת למנוע התעללות למרות חומרתה; ועל כרחך צריך לפרש באופן אחר.

נראה לפרש, שמכיון שממה נפשך שאול עמד למות, בגלל שאחזהו השבץ או שהפלשתים יקדימו להרגו, א"כ חייו היו חיי שעה. ואע"פ שגם חיי שעה חיים הם, מכל מקום כאשר השיקול הוא חיי שעה קצרים מול חיי שעה ארוכים קצת יותר, אך מלאי התעללות, יש מקום להעדיף חיי השעה הקצרים יותר.⁵

2. אמנם בבית כנסת יש צד קולא, משום שהמקום מתחלל מקדושתו קודם הריסתו ופוקע ממנו איסור נתיצה, מדין "ובאו פריצים וחיללוהו". אך אין הכי נמי, יש להקשות: מדוע לא נאמר סברה דומה לגבי כתבי הקודש שנפלו ביד נכרים, ושוב אין בהם איסור "לא תעשו כן"?

3. דמיון זה אינו דמיון מוחלט, שהרי בודאי לא התכוונה הגמרא לומר שאדם קדוש כמו ספר תורה, ושמאידך יש בספר תורה דין פיקוח נפש כמו באדם.

4. אמנם כאן מדובר בדחיית נפש מפני אותה הנפש עצמה, ושמא יש מקום לשקול איזו מיתה עדיפה - האם מיתה קלה בידי עצמו, או מיתה חמורה הכרוכה בהתעללות קשה על ידי אחרים. אך לא מצאנו מקום בהלכה לשיקולים מעין אלו של העדפת מיתה אחת על חברתה, כשהדבר נוגע לרציחה בידיים ממש. עיין משפט-כהן סי' קמד, שההכרעה איזו נפש עדיפה אינה מסורה כלל בידי האדם, והוא הדין בנוגע להכרעה באופן הרציחה.

5. ולכך ראייה מהסרת הספוגין במעשהו של ר' חנינא בן תרדיון בע"ז, יא (הערת הר"י אפשטיין).

ראייה לכך מסוגיית עבודה זרה (כו, ב):

אמר ר' יוחנן: ספק חי ספק מת - אין מתרפאין מהן; ודאי מת - מתרפאין מהן. מת?! האיכא חיי שעה? לחיי שעה לא חיישינן.
 וביארו שם בתוס' (ד"ה לחיי שעה) שעקרונית חוששין לחיי שעה, אם זו טובתו של החולה, ולכן מפקחין עליו את הגל אפילו בשבת. אך במקום שטובתו היא שלא להחיותו אין חוששין להם, כגון שיש ספק אם ההתרפאות מע"ז חיונית, וספק זה עומד כנגד איסור ודאי של הנאה מע"ז. אמנם אצל שאול שני הצדדים היו שקולים - מיתה וודאית מכאן מול מיתה וודאית מכאן - אך מסתבר שהחשש שודאי יומת ע"י הפלישתים בהתעללות קשה הכריע את האיסור הודאי שישנו בהמתת עצמו.

2. אין עדיפות להשחתת בהכניס בידי ישראל

בנידון דידן נראה שגם בעל שבות-יעקב יודה שאין היתר להרוס את בתי הכנסת בידי ישראל, אפילו לסברתו שקדושת ספר תורה דומה לקדושת חיי אדם מישראל. שהרי גם הוא לא התיר לשרוף בידיים את כתבי הקודש, אלא במקום שהאפשרות האחרת היא שיבואו לידי בזיון גדול יותר על ידי הגויים. מאידך גיסא, הזמן שבין שריפתם בידי ישראל לבין חילולם על ידי הגויים הריהו כעין חיי שעה. רק במקרה מעין זה התיר לחלל את כתבי הקודש בידיים, כדי למנוע חילול חמור יותר על ידי גויים.

אך בנד"ד, שהחשש להשחתתם של בתי הכנסת בידי גויים אינו גדול יותר מהשחתתם בידי ישראל, ולכל היותר הם ינתצו אותם בדומה למה שאנו רוצים לעשות בעצמנו - אם כן, במה עדיף שאנו ננתוץ במקומם?! אדרבה, אנו מוזהרים ועומדים באיסור "לא תעשון כן", ואילו הם אינם מוזהרים בכך. נמצא שמבחינה הלכתית הפגיעה בכבוד בית הכנסת **גדולה יותר** כשאנו עושים אותה בעצמנו.⁶

הדבר אינו דומה לשאול המלך, שחשש בצדק שיתעללו בו, דהיינו שיבזוהו בזיון נורא ויענוהו עינויים קשים, וישפילו עד עפר את קרן ישראל בצורה מחרידה. אך בנד"ד כל החשש הוא שהם עלולים לעשות **אותו הדבר** שאנו עושים, אלא בחמת זעם גדולה יותר. וגם זה רק חשש, כי יתכן שישתמשו בבתי הכנסת למטרות אחרות. ולכן אין הצדקה במקרה זה שאנו נעבור במו ידינו עבירה חמורה וודאית, רק כדי למנוע את החשש שמא הם יעשו כמעט אותו הדבר.

רק אם היה חשש סביר, הקרוב לודאי, שגויים יחללו את בתי הכנסת באופן חמור **יותר** מאיתנו, היה מקום לדמות דבר זה למקרהו של השבות-יעקב, ואולי לפסוק כמוהו. אלא שגם אז לא היינו יוצאים מכלל ספק, שכן הכנסת-יחזקאל חולק עליו; ולדעת הרמב"ם זהו אולי איסור תורה, **ושב ואל תעשה עדיף**. אולם אם החשש לכך רחוק והסבירות הגבוהה יותר היא שהם ישתמשו בבתי הכנסת לשמושי חול שלהם, או אפילו לבנות בהם מסגדים, עדיין אין הבזיון גדול יותר מהנתיצה שלנו בידינו ממש.

3. מידת אחריותו להשחתת בידי הגויים

יתרה מזו: בשו"ת דובב-מישרים (ח"א סי' צט) נקט שישראל אינו אחראי למנוע מן הגוי לבזות דבר של קדושה, ורק למסור לו בידיים אסור. והוכיח כן ממעשה דאלישע בעל כנפיים (שבת קל, א) שחלץ את תפיליו והסתירם בידו מפני הקסדור, ולא מסר עצמו

6. וראיה לכך שיטת הירושלמי (הובאה בב"י יו"ד סי' שמ) שאין קורעים על שריפת ספר תורה אלא בידי ישראל ולא בידי נכרי.

לומר תפילין הם, כמ"ש התוסי' (שם ד"ה א"ל). התוסי' הביאו מכאן ראייה שלא מסר נפשו עליה, ומדבריהם מוכח שלא עשה כן מצד החשש שמא הקסדור יבזה אותם, ורק כדי למנוע זאת ממנו אמר לו "כנפי יונה הם".

ואכן, ודאי היה אסור למסור את בתי הכנסת לנוכרים גם מטעם זה, שהרי במסירה זו אנו מביאים בידיים את מקדשי המעט הללו לידי חילולם. אך גם לדבריו אין ספק שישראל **ההורס ביכנ"ס בידי חמור יותר מזה המוסרו לגוי** שעלול להורסו.

4. השחתה בדרך כבוד עדיפה על השחתה בביזוי

לעיל הקשינו על בעל שבות-יעקב, מה מקום יש להשוואת ביזוי כתבי הקודש למיתתו של שאול המלך, הרי רציחה בוודאי לא הותרה כדי למנוע ביזוי?

נראה לבאר את דברי השבו"י באופן אחר, כך שגם הוא אינו משווה בין איסור רציחה לבין חילול כתבי הקודש, וכל ראייתו היא מההתייחסות של שאול לכבודם של ישראל. כוונתו היא לבאר ששאול עשה כן משום כבוד ישראל, שהרי מלך מוציא למלחמה גם על כבוד ישראל. והראיה משאול עצמו, שהוציא את ישראל למלחמה במלחמתו הראשונה על כבודם של אנשי יבש גלעד, כדי למנוע את ניקור עיניהם בידי נחש העמוני ולתת אותם חרפה על כל ישראל כמבואר בשמ"א (יא, ב).⁷

כידוע, כל מלחמה כוללת בתוכה סיכונים, וכפי שכתב במנחת-חינוך (מצ' תכה). נמצא שסמכותו של מלך היא לשלוח חיילים להילחם בידיעה שהם עלולים למות, אפילו למען המטרה של כבוד ישראל, שהיא בוודאי נעלה על סיכוני תבן וקש שיוצאים עליהם למלחמה אפילו בשבת. אם את חייליו הוא רשאי לסכן, קל וחומר שהוא רשאי לסכן את עצמו למען כבוד ישראל. נמצא ששאול שקל כבוד מול כבוד - חילול כבוד ישראל שייגרם ע"י התעללות הערלים מול התאבדותו המכובדת. הוא העדיף להתאבד כדי שכבוד ישראל יחולל פחות מאשר אם יפול ביד הפלשתים. מזה הסיק השבות-יעקב שהוא הדין שמות המקודשים - עדיף שישראל ישרפם בכבוד, משהגויים יחללו את כבודם ויבזום.

5. קדושת בתי כנסת מול קדושת כתבי הקודש

לפי בעל כנסת-יחזקאל עדיף לאפשר את בזיון כתבי הקודש בידי הגויים מאשר להשחיתם בידי ישראל. עדיין צריך עיון אם יש לדמות לכך את הריסת בתי הכנסת, שהרי לרוב הפוסקים איסור הריסתם אינו אלא **מדרבנן**, ואילו שריפת שמות אסורה **מהתורה**, ואפשר אפוא שבבתי כנסת יש להתיר בנסיבות אלו כדי למנוע בזיון גדול יותר.

מאידך גיסא, החשש לביזויים של בתי הכנסת אינו חמור כמו זה שבביזוי שמות קדושים. והדרך לדוכתין, שדין הריסת בתי כנסת באופן יזום ישווה לדין שריפת שמות.

6. האם בשריפה שבאה למנוע ביזוי יש משום כבוד?

לכאורה היה מקום להעיר על דיונם של השבות-יעקב והכנסת-יחזקאל, השוקלים את שריפת כתבי הקודש בידי ישראל מול בזיונם בידי הגויים, שהרי ניתן לומר ששריפתם

7. אמנם לדעת השבו"י ודאי יש ללמוד משאול המלך, שמותר להרוס בית כנסת משום כבוד עם ישראל, שהוא כבוד שמים. אך יש לבחון בזהירות את המציאות, האמנם בזיון ישראל יהיה גדול עד כדי כך שהוא מאפיל על עצם הבזיון שבהריסת ביהכנ"ס ומצדיק אותה. לענ"ד, בנד"ד החרפה שישנה בהריסת בתי הכנסת בידי ישראל זהה לחרפה שישנה בהריסתם בידי אויבי ישראל, ואולי אף גדולה יותר.

בידי ישראל נעשית כדי למנוע את בזיונם, וממילא שריפה זו לא לחילול הקודש תיחשב, אלא דווקא כבוד הוא להם, והיא אינה בכלל איסור השחתה.⁸ כעין זה מצינו שמותר לנתוך אפילו את המקדש כדי לבנות מחדש בנין חזק ומפואר יותר, כפי שהציע בבא בן בוטא להורדוס (ב"ב ג,ב), כי נתיצה כזו לא נועדה לבזות אלא אדרבה לכבד.

אמנם האחרונים נחלקו בהגדרה זו, עיין בט"ז (או"ח קנא,ג) שאסר לסתור אפילו מעט מקיר בית הכנסת כדי שיוכלו לחבר שם סטנדר, משום שגם פעולה זו היא בכלל איסור נתיצת בית הכנסת. אך האליה-רבה ועוד פוסקים חולקים עליו ומתירים, וכן הכריע במשנה-ברורה (קנב,יב), ש**שבירה לצורך תיקון** אינה בכלל האיסור.

אך לא משום כך התיר בעל שבות-יעקב את שריפת כתבי הקודש בידי ישראל, אלא רק בגלל חומרת הביזוי בידי הנוכרים. ואכן כך משמע מהשוואתו לשאול, שגם שם היה הביזוי חמור יותר אם ייהרג בידי הפלישתים. ומשמע שאלמלא כן, היתה השריפה עצמה אסורה, גם כאשר מטרתה היא מניעת ביזוי.

לפי זה לא דומה נתיצת ביכני"ס לגמרי, על מנת למנוע את ביזויו ע"י אחרים, להריסת בית כנסת לשם תיקונו - שם יש מעשה חיובי של בניין, והסתירה היא חלק ממנו. מה שאין כן בשריפת שמות ונתיצת ביכני"ס שאין בהם מעשה חיובי, אלא רק מניעת ביזוי באופן שלילי, ומשום כך השריפה והנתיצה אינן יכולות להיות חלק מהתיקון.

בשו"ת עין-יצחק סי' ה הכריע ככנסת-יחזקאל, שעדיף שגוי ישרוף כתבי קודש מאשר ישראל.

ד. החשש שמא בתי הכנסת ישמשו כמסגדים

1. הבזיון

חשש נוסף הועלה על ידי המצדדים בהריסה יזומה של בתי הכנסת על ידי ישראל, שמא האויבים יהפכו את בתי הכנסת למסגדים ויקיימו בהם תפילות כנימוסי דתם (ואכן ביום הראשון בו נכנסו לביהכני"ס בכפר דרום הם התפללו בו על פי אמונתם). ואם אמנם חשש זה יתאמת, לכאורה המקום הקדוש עלול לבוא לידי חילול חמור יותר מהריסתו בידי ישראל, והדרא בעיין לדוכתה. ואע"פ שאין לך בזיון גדול כהפיכת בית כנסת למסגד, עדיין צ"ע מהו גדר מסגד מבחינה הלכתית ועד כמה גדול חילולו של המקום הקדוש בעצם קיומו של מסגד בתחומו.

לכאורה, אין איסור מהותי בתפילת המוסלמים לכשעצמה, אפילו כשהיא מתקיימת בבית כנסת. שהרי סוף סוף גם המוסלמים מתפללים לא-ל אחד כמונו, ותפילה זו עצמה אינה מבזה את המקום. אדרבה, כתוב מפורש הוא במלאכי (א,יא): "כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגויים, ובכל מקום מוקטר לשמי ומנחה טהורה". אלא שיש בזיון בכך שהם משתחווים לאבן השחורה שלהם במכה לכיוון דרום, ואחוריהם לירושלים, בכיוון הפוך מכיוון התפילה שלנו. והדבר בולט במיוחד בגוש קטיף, שבתי הכנסת פונים לצפון מזרח כך שכיוון תפילתם הפוך לחלוטין. מה גם שפולחנם זר הוא לנו ולתורתנו; וגם אם אין בכך איסור ברור, ודאי שאין כאן 'מעלין בקודש' אלא רק 'מורידין'.⁹

8. והרי לא כל שריפה צריכה להיחשב כבזיון, כמו שמצאנו בדעת ר' יהודה (תמורה לד,א) שהתיר לשרוף את החייבים קבורה (הערת הר"י אפשטיין).

9. הניגוד בכיווני התפילה בינינו לבין המוסלמים אינו בולט בבתי הכנסת מצפון לירושלים הפונים לדרום. ונראה שאין למנוע ממוסלמי המזדמן לבתי כנסת אלו להתפלל בתוכם. נודע לי על אחד היישובים בשומרון שמעסיק מוסלמי כעובד נקיון בביהכני"ס, וכדין הם עושים שאינם מונעים ממנו להתפלל שם.

2. אחוריהם להיכל

אכן, אם ארון הקודש נשאר במקומו והם כורעים ומשתחווים לבורא כשאחוריהם מופנים אליו, ודאי יש בזה בזיון לתורה ולארון. ולכן נלענ"ד שהיו חייבים להוציא ממקומם לפחות את ארונות הקודש שבבתי הכנסת, כדי שלא יבזו אותם. ובלאו הכי הוצאת ארון הקודש ממקומו אינה בכלל נתיצה (עיין מג"א קנב, בשם המהר"ם פדווה). ואפילו במקום שהארון מחובר לקיר ויש בפירוקו משום נתיצה, מכל מקום ודאי שהבזיון שבפירוקו קל יותר מהחשש שמא הגויים עלולים להשתחוו כשאחוריהם אליו ולבזותו, והרי לדעת השבות-יעקב שהזכרנו לעיל עדיף לנתוף ממש את ארון הקודש משהם יפנו אליו את אחוריהם. ויתכן שבמקרה זה גם הכנסת-יחזקאל יודה לו, כי פירוק הארון אינו נתיצה ממש כמו הריסה גמורה של ביכנ"ס.¹⁰ ואם הארון יועבר בסופו של דבר לביכנ"ס אחר, יתכן שאין כאן איסור נתיצה כלל, וצ"ע.

במעשה זה של הפניית אחוריהם לארון הקודש יש סמליות עמוקה. כל העימות בינינו לבין האיסלאם הוא לא על האמונה בא-ל האחד - באמונה זו הם שותפים לנו - אלא על התורה שניתנה לנו ע"י משה בסיני, שבה הם כופרים.¹¹ ארון הקודש מכיל בתוכו את התורה, ואותה הם מבזים בהשתחוויותם.¹² אך צ"ע אם ביהכנ"ס עצמו מתבזה בכך שהם מתפללים בו, אא"כ נאמר שמכיון שאינם מכירים בתורת משה מסיני, יש בזיון לביהכנ"ס שהיה מיועד לתפילת יהודים ממשיכי תורת משה.

3. האם מסגד הוא עבודה זרה?

אמנם בשו"ת ציץ-אליעזר (חי"ד סי' צא) כתב שמסגד דינו כבית ע"ז לכל דבר. וחיליה דידיה מחדושי הר"ן בסנהדרין (סא,ב):

ולמדנו מכאן שהקדשים של כותים, וגם המשוגע של הישמעאלים, אע"פ שאין טועין אחריהם לעשותן א-להות - הואיל ומשתחווים לפניהם השתחואה של א-להות, דין ע"א יש להן לכל דבר איסור של ע"א.

אך דברי הר"ן עצמם צריכים עיון. עד כמה שידוע לנו, אין הם מייחסים א-להות לשום גורם אחר אלא לא-ל האחד בלבד, ואין במסגד שום דבר שיכול לשמש א-להות - לא פסל ולא תמונה. ואולי כוונתו לפרימיטיביים שבין המוסלמים, המייחסים לאבן הכעבה במכה מעין א-להות, ומשתחווים למולה, כשריד לעבודת אלילים קדומה שהיתה בידם קודם לכן. אך קשה לומר שבגללם ייחשב המסגד כולו כבית ע"ז. אמנם בשו"ת הרא"ש (כלל ה סי' ב) כתב שצורת המקום המקודש למוסלמים היא כשל מרקוליס. אך אין ראייה מדבריו שהתייחס לאיסלאם כאל עבודה זרה.

ואכן בשו"ת יביע-אומר (חי"ז יו"ד סי' יב) חולק על הציץ-אליעזר, ותופס לעיקר את דברי הרמב"ם בתשובה (הוצאת מקיצי-נרדמים סי' שסט):

10. מסתבר שהאיסור להתפלל בביה"כ בניגוד לכיוונו המקורי והפניית האחוריים לארון הקודש אינו מטעם "לא תעשון כן", אלא משום "מורא מקדשי", ובלאו הכי הגויים אינם מצוים לא על זה ולא על זה. אך ודאי יש בהסבת ביה"כ למסגד רח"ל משום חילול השם נורא ואיום, בזה שהמתפללים שם מפנים אחוריהם לה'. ומצינו במסכת סוכה (נא,ב) שחוגגי שמחת בית השואבה במקדש טרחו להזכיר: "אבותינו שהיו במקום הזה אחוריהם אל ההיכל ופניהם קדמה ומשתחווים קדמה לשמש, ואנו ליה עינינו."

11. על מעמד הישמעאלים, אם דינם כעובדי ע"ז, ראה עוד מאמרו של הרב א' אבינר, תחומין ח עמ' 337 ואילך.

12. ואע"פ שההקפדה על כיוון התפילה אינה מעכבת, והרוכב על החמור ומתפלל די לו אם יכוון את ליבו כנגד בית קדש הקדשים, מכל מקום בנד"ד הפניית אחוריהם למקדש היא ככפירה במקור הסמכות של התורה מסיני.

אלו הישמעאלים אינם עובדי ע"ז כלל, וכבר נכרתה אמונת הע"ז מפיהם ומלבם, והם מייחדים לאל יתברך יחוד כראוי, יחוד שאין בו דופי. ואם יאמר אדם שהבית שהם מקלסים בו בית ע"ז הוא, וצפונה בתוכו ע"ז שהיו עובדים אותה אבותיהם - מה בכך? אלו המשתחווים כנגדו היום אין לבם אלא לשמים, ולכן אלו הישמעאלים היום כולם נכרתה ע"ז מפיהם...

עיי"ש שהביא מתשובת ר' יצחק אלחנן, שמותר ליהודי להתפלל במסגד, כי אינו בית ע"ז, וכבר נהגו יהודי חברון להתפלל במערת המכפלה במקום המסגד.¹³

אולם גם לדעתו מסתבר שאין למסגד קדושת מקום תפילה, ועל אחת כמה וכמה שאין לו מעמד של ביכנ"ס, שהרי לא ייתכן שהתורה תתן מעמד של קדושה למבנה הקורא תגר על התורה. אומנם עובדים בו את אותו הא-ל שאנו עובדים לו, אולם מתוך כפירה בתורת משה, ותורת משה היא האומרת "לא תעשון כן".

לכן נראה למסקנה, שמבנה שנבנה ע"י מי שאינו מכיר במשה ובתורתו שניתנה לו בסיני אין לו שום מעמד הלכתי, ואינו בכלל "בתי הא-ל יתעלה" שהזכיר הרמב"ם. ומכל שכן לדעת הר"ן וסיעתו, הסוברים שכל קדושת בית כנסת אינה אלא מדרבנן, סביר להניח שרבנן לא החילו קדושה על בית תפילה שאינו מכיר בהם ובמשנתם.

עם כל זאת מסתבר שלמרות כפירתם בתורת משה, אין מצוה לנתוץ מסגד. אדרבה, יש מקום להתייחס בכבוד למקום שעובדים בו א-ל אחד כמונו. ולכן נראה שהפיכת ביכנ"ס למסגד, עם כל חומרתה, אין בה בזיון כה גדול המצדיק הריסת בית כנסת בידים ע"י ישראל על מנת למונעו.

יתרה מזו: יתכן אפילו שיש איסור בהריסת מסגד, מאחר שדינו כדין כל מקום המשמש לעבודת הא-ל. ואין הבדל בין אם העובדים בו ישראלים או נוכרים, שהרי גם מהם מצפה ה' שיעבדוהו.

4. איסור נתיצת הבמות

להנחתנו האחרונה, שיייתכן שמסגד נחשב כבית עבודת הא-ל, יש השלכות לדיונו. כי אם נקבל הנחה זו, נמצא שאין היתר להרוס מסגד, וממילא אין הצדקה להרוס ביכנ"ס בידים על מנת למנוע את הפיכתו למסגד, שהרי גם למסגד יש מעין "קדושה" כביכול. אך אם נניח שמסגד אינו מקום הראוי לעבודת הא-ל, יש היתר להורסו, וממילא יש הצדקה להרוס ביכנ"ס על מנת למנוע את חילולו בהפיכתו למסגד, שהרי אין בו שום קדושה, וכל קיומו הוא רק בבחינת הרמת יד כנגד הקדושה האמיתית.

ואולי יש להביא ראיה לאסור את הריסת המסגדים ממה שמצאנו בענין הבמות שבימי מלכי יהודה. במות אלו נבנו לשם שמים קודם בניית המקדש; ואף שנאסרו אחר כך בעבודה, נמנעו המלכים מלהרסם. רק חזקיהו המלך, שכיתת אפילו את נחש הנחושת שעשה משה משום שטעו אחריו, הרס גם את הבמות. ומכאן יש ללמוד שיש

13. מקור לכך מהמשנה (עבודה זרה דף מד, ב): "שאל פרוקלוס בן פלוספוס את ר"ג בעכו, שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי, אמר ליה: כתוב בתורתכם 'לא ידבק בידך מאומה מן החרס', מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי?... אמר לו: אני לא באתי בגבולה, היא באה בגבולי...". אולם אם כך אין ראיה ממערת המכפלה לתפילת יהודי במסגד, כיון שבמערת המכפלה הם באו בגבולנו.

איסור בהריסת מקום שהתייחד לעבודת ה', גם אם העבודה שבו סותרת את תורת משה ואת בחירת המקדש, ובלבד שאין בה סממנים של עבודה זרה.¹⁴

וכן משמע ברש"י (מל"א יט, י), שיש איסור בנתיצת הבמות, שמפרש את תלונת אליהו על ישראל: "כי עזבו בריתך בני ישראל, את מזבחותיך הרסו" - שהכוונה היא להריסת המזבחות ששימשו כבמות היחיד. גם מזבח ה' ההרוס בהר הכרמל שימש במה בעבר, עיי"ש רש"י ורד"ק. מכאן משמע שכל מבנה המשמש לעבודת הא-ל, גם אם לא נבנה עפ"י ההלכה, ואף בניגוד לה, חלה עליו קדושה ואסור להורסו. ואולי מכאן למד הרמב"ם בקל וחומר, שלא רק מקדש אסור בנתיצה, אלא כל מבנה המשמש לעבודת ה'. וא"כ לכאורה יש מקום לומר, שגם מסגד המשמש לעבודת הא-ל אסור בנתיצה.

אולם בשו"ת חתם-סופר (או"ח סי' לב) מחלק בין הבמות המוזכרות בספר מלכים - שאסור לנתצן כיון שהן נבנו בהיתר קודם שעת איסור הבמות, ולכן בקדושתן הן עומדות - לבין במות שנבנו באיסור ואין בהן שום קדושה, ועל כן אין בהן איסור נתיצה. ואע"פ שהיתה סיבה לנתוץ גם את הבמות שנבנו בהיתר, כשם שעשה מאוחר יותר חזקיהו המלך,¹⁵ מכל מקום יש ללמוד מכאן שנתיצה לשם תיקון אסורה.

בשו"ת הר-צבי (יו"ד קונט' בנין ביהב"ח, פרק ט) תמה על דברי רש"י בענין הבמות בימי אליהו: והרי הן היו אסורות בימיו, ומה בכך שנבנו בהיתר? והוכיח ממסכת ע"ז (נב, ב) שהתירו עקרונית לבית חשמונאי ליטול את אבני המזבח ששקצו אנשי יון, ומשמע שאבני מזבח שעברו בהם איסור פקעה קדושתן, ואין בהם איסור נתיצה למרות שנבנו בהיתר. אבל יש להשיג על דבריו, שהרי הגמרא שם מנמקת את ההיתר בטעם "באו בה פריצים וחללוה", ומשום כך כבר נתחללה קדושתם (בין אם ע"י גויים ובין אם ע"י ישראלים עובדי ע"ז, עיי"ש בעל המאור). אך ישראלים שזבחו בבמות לשם שמים - אע"פ שעברו עבירה, לא חיללו את האבנים, והיה אסור לנותצם.¹⁶

בנד"ד, אילו היו בתי הכנסת נופלים בידי עובדי ע"ז, מסתבר שהיה מותר לנותצם כדי למנוע חילולן בפולחן ע"ז. אך, כאמור, מוסלמים העובדים לא-ל אחד אינם עוברים עבירה בפולחנם, וא"כ אין הצדקה להרוס בידים את בתי הכנסת ולעבור על "לא תעשון כן" כדי למנוע זאת מהם.

5. האם גוי יכול להקדיש בית תפילה?

ועדיין צ"ע מהו גדר מסגד. אם יוגדר כמקום עבודת הא-ל, אכן אין הפגם גדול כל כך בהפיכת ביכני"ס למסגד; אולם אם מסגד אינו בכלל הגדרה זו, נמצא שיש בהפיכת ביכני"ס למסגד בעיה חמורה, שכדי למונעה אולי יש לשקול אפילו את הריסת בתי הכנסת בידים.

14. כמו כן ניתן להביא ראיה מבית חוניו, שלגבי הכלים ששימשו בו נאמר שיש לגונזם (ע"ז נב, ב; רמב"ם הל' ביאת מקדש ט, יד). אמנם לגבי נחלקו התנאים, ולדעת ר' מאיר (משנה מנחות יג, ג) הועלו בו הקרבנות לשם עבודה זרה. וע"י עוד אנציקלופדיה תלמודית בערך בית חוניו (כרך ג).

15. החת"ס מציין שמעשהו של חזקיהו היה הוראת היתר, ועשה זאת כדי שלא יוסיפו לטעות אחריהם (כשם שעשה לנחש הנחושתי). ואלמלא דבריו הייתי מדייק מלשון הכתוב "הוא הסייד את הבמות" (מל"ב יח, ד), שאף הוא נזהר מלנתוץ את הבמות, ורק הסייד אותן. ושמה החת"ס סובר שגם הסרת הבמות היא בכלל נתיצה, הואיל ועוסק בפירוקן. ועדיין יש מקום לחלק בין נתיצה לבין פירוק.

16. במהדורה אחרת של הקונט' הני"ל, מקדש-מלך, הובאה הערה כזאת בשם הרי"י ריזמן, אשר הביא גם את דברי החת"ס הני"ל, שאסור היה לנתוץ את הבמות גם לאחר איסורן.

יש לדון בכך גם מצד מעשה ההקדשה - האם ייחודו של מקום למסגד מגדיר אותו כ"בית תפילה" וכמקום קדוש מבחינה הלכתית? אמנם מצאנו שגוי יכול להקדיש נכס לגבוה, אולם זו גופא השאלה - האם ייחודו של מקום לבית תפילה מוסלמי נחשב להקדש? יתרה מזו: הרי בנד"ד מדובר במסגדים שבארץ ישראל, ואין לגוי בה קניין הגוף והוא אינו יכול להקדיש את הגוף אלא רק את הפירות.¹⁷

אך לענ"ד נראה שאין לדון כאן על פי דיני הקניינים, וכשם שהקדשת בית כנסת אינה מצד העברת הבעלות על המקום לה', כמו שמצאנו בהקדש דמים, כך גם להבדיל י"ל לגבי בית תפילה של נוכרים. בית כנסת נשאר בבעלות המתפללים, גם לאחר הקדשתו (עיין קצות-החשן ר,א), וקדושתו היא מעין קדושת המקדש, שהוא מקום המיועד לעבודת ה'. הוא מתקדש מדין 'הזמנה', ע"י העובדה שמתפללים שם בדרך קבע. ולהבדיל, בנוכרים לא מצינו דין 'הזמנה'.¹⁸

אך לאחר העיון נראה להכריע שמסגד אינו נחשב בית תפילה, ואין בו שום קדושה.¹⁹ לא מבעיא לדעת הרמב"ן והר"ן שהבאנו לעיל (פרק ב) - שקדושת ביכני"ס אינה אלא מדרבנן, ויש להניח שרבנן החילו קדושה רק על ביכני"ס הנוהג עפ"י ההלכה, ולא על בית תפילה אחר שאינו מכיר בהם ובמשנתם - אך גם לדעת הרמב"ם, הסובר שכל מקום שבו עובדים לא-ל קדוש מהתורה, מסתבר שמסגד אע"פ שעובדים בו לא-ל אחד לא התקדש. משום שעבודת הא-ל שאליה מתכוון הרמב"ם היא רק עבודה שנצטוונו עליה מהתורה, אך פולחן זר שאינו מהתורה, ואף מנוגד לתורה, אינו בית עבודת הא-ל מהתורה. שהרי הם פולחים למכה, ולא אל המקום אשר בחר ה', ודבר זה סותר את סדר העבודה שקבעה התורה לדרוש רק אל המקום אשר יבחר ה'. ולאחר שנבחר המקום, כל סגידה למקום אחר דינה כדן במות בשעת איסורן. וזוהי כנראה כוונת שלמה בתפילתו עם חנוכת המקדש (מל"א ח,מא): "וגם אל הנכרי אשר לא מעמד ישראל הוא ובא מארץ רחוקה למען שמך... ובא והתפלל אל הבית הזה... למען ידעון כל עמי הארץ... כי שמך נקרא על הבית הזה אשר בניתי". וכן בישעיה (נו,ו): "כי ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים" - דוק: ביתי ולא ביתם. ובמקום אחר הדגיש (שם ב,ג): "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים", ולא ממכה וממדינה.

17. מה גם, שהבעלות הישראלית על בתי הכנסת בגוש קטיף אינה מוטלת בספק, ועצם השימוש שהם עושים במקומם הריהו גזל גמור, ואין בסמכותם להקדיש את המקום.

18. נראה שגם קדושת המקדש עצמו אינה מדין קנייני הקדש, אלא מדין יחוד והזמנה. ובה מיושבת קושיית הרמב"ן (בחידושו לע"ז נב,א, ובמלחמות כד,א בדפי הרי"ף) על בעל המאור (שם): כיצד יכולים פריצי הגויים להפקיע את קדושת המקדש וכליו, והרי אין בהם דין מעילה, והמקדש עצמו הוא בודאי קדוש בקדושת הגוף? ומכאן הוכיח שגזירת הכתוב "ובאו בה פריצים וחיללוה" נצרכת לפריצי עכו"ם, ולא לפריצי ישראל, ודלא כסברת הרז"ה. אך אם נאמר כדברינו, יוכל גם בעל המאור להודות עקרונית לרמב"ן, שיש צורך בגזרת הכתוב "ובאו בה פריצים וחיללוה" כדי להפקיע יחוד זה, כל עוד מדובר בקדושת המקדש שהיא קדושת הגוף. ולא נחלקו אלא באבני מזבח, שלדעת בעל המאור הן קדושות בקדושת דמים ולא בקדושת הגוף, ויש בהן דין מעילה, ולכן הגויים יכולים להוציאם לחולין גם בלי גזירת הכתוב. אך במקום המקדש עצמו לא נחלקו. ובדומה לכך מיושבת גם קושיית קצות-החשן (שם), שהקשה מדוע המוצא מעות בהר הבית רשאי ליטלן והן חולין, וההקדש אינו קונה אותן מדין חצר? לפי הנזכר לעיל יש לומר, שאין בהר הבית בעלות קניינית להקדש, אלא רק יחוד לגבוה. וכן יש להעיר לפי"ז על מה שדנו הפוסקים האם מותר לשתות מים ממאגרי הר הבית, אם יש בהם מעילה.

19. גם הראשלי"צ הר"מ אליהו (תחומין יד עמ' 237) הגיע למסקנה דומה, שעדיף להשאיר את בית הכנסת עומד בשממונו או למכרו, ובלבד שלא ישמש כמסגד.

ה. הפקעת קדושתו של ביהכ"ס

1. למי הזכות להפקיע קדושה?

אכן, יש דרך עקרונית להפקיע את קדושת בתי הכנסת ע"י פדיונם, ואחר כך מותר לכתחילה להורסם, וכפי ששינו במגילה (כה, ב). אולם לשם כך יש צורך בהסכמתם של ז' טובי העיר ובמעמד אנשי העיר, דהיינו תושבי היישובים בגוש קטיף שבתי הכנסת שימשו אותם והוקמו על ידם.²⁰ אך יש להסתפק מהו מעמד המשפטי של תושבי היישוב, ואם יש להם מעמד של אנשי העיר, ולנציגיהם מעמד של ז' טובי העיר (כיום) לאחר שהמקום חרב, ל"ע.

יש ישובים שאגודתם על ארץ יסדה, וזו עדיין קיימת. ישובים אלו נאבקים על ההכרה בהם כקהילות, ועל חובתה של המדינה לשקמם מחדש. אך יש ישובים שהתפרקו, ואגודתם אינה קיימת עוד, ואין מי שיפדה את בתי הכנסת שלהם. ויש אגודות שאינן מוכנות לפדות את בית הכנסת או את בית המדרש שלהן למטרה זו; ולפי מה שכתבנו הצדק עימם.²¹

2. חילול הקדושה מצריך פדיון בשווי ביהכ"ס

ועוד, לצורך הפדיון חייבים התושבים להביא עמם כסף בשווי של ביהכ"ס, ולפדות את ביהכ"ס על אותו כסף. אמנם הקדש שווה מנה שחיללו על שווה פרוטה - מחולל, וכך אנו נוהגים היום במעשר שני; אולם שם יש חשש לתקלה, שאם לא נעשה כן אנשים עלולים לטעות ולהשתמש בדמי הפדיון לחולין ויעברו איסור. אך בפדיון ביהכ"ס אין חשש כזה, ועל כן אין לפדותו בפחות מדמיו.

אכן, תנאי זה, שהפקעת בית כנסת מקדושתו מצריכה פדיון בממון, לא נזכר בפירוש בגמרא. במשנה-ברורה (בביאור-הלכה קנ"ג, ד"ה רשאים) הסיק שאין בזה צורך, ודי בכך שז' טובי העיר יוציאוהו לחולין בחינם, כפי שמשמע מפשט הגמרא; ודחה את סברת המשאת-בנימין, שהצריך פדיון בכסף דווקא לשם הוצאתו לחולין. אך יש להעיר על פסיקתו מדברי הרמב"ן (על מסכת מגילה כה, ב, מהדורת ב"ב תשי"ט): שאין אני רואה בגמ' בית הכנסת נפקע מקדושתו על דרך פדיון וחילול, אלא במכירה ושינוי רשות.

ובהגהות המהדיר ה"ר איסור זלמן מלצר זצ"ל (אות מ) הוסיף, שמכח דברים אלו של הרמב"ן ראוי לדחות את פסיקתו של החת"ס (או"ח סי' לח) שניתן להפקיע קדושת בית כנסת על ידי חילול בלא פדיון, משום שלא ראה את דברי הרמב"ן במקורם, אלא כפי שהובאו בר"ן. וכיוצא בזה יש לומר לגבי פסיקתו של המשנה-ברורה.

20. עיין בספרי 'באהלה של תורה' (ח"ב סי' יב) בענין הגדרת הבעלות על בתי הכנסת של היישובים בזמננו.

21. דברים אלו אמורים כנגד הצעת כמה רבנים, שהרבנות הראשית או גוף אחר יפקיעו את קדושת בתי הכנסת, ויעקפו בכך את המוסדות המייצגים של התושבים שהשתמשו בבתי הכנסת. לעני"ד, אין יכולת לעקוף את האגודות השיתופיות, ולהפקיע את הקדושה במקומם, אלא אם כן המדינה תפקיע מהם ממש את רכושם. ובאשר לאגודות עצמם, מסקנתי היא שאין הצדקה להפקעת הקדושה מבתי הכנסת, וכן ראוי להורות להם לנהוג. אם כי, בסופו של דבר ההחלטה תלויה בידם. ואמנם מדין תורה "מלך פורץ לו גדר לעשות לו דרך", ועקרונית המדינה היתה רשאית להפקיע ממון מידי בעליו לצרכיה המדיניים, ובדרך זו בכוחה להפקיע את קדושת בית הכנסת לאחר שהוא עובר לבעלותה. אך זכות זו מוגבלת מאוד במדינה דמוקרטית, ולמעשה היא אינה רשאית להפקיע ממון בלא חקיקה מיוחדת, וזו לא נעשתה. אף הדרך שהציע הרב משה ברגמן (תחומין כה עמ' 412-407), שהאגודה תמכור את ביהכ"ס לאדם פרטי, על מנת שיתר לו לנתוח (במאמרו) מדובר על נתיצה לצורך שיפוצים, לא תועיל לנידוננו, שהרי, כמובן, דרושה לכך הסכמת המתישבים.

3. גם לאחר הפדיון יש לנהוג כבוד

ועוד, לדעת הראב"ד גם לאחר פדיון ביהכני"ס כהלכה, אין הוא נפקע לגמרי מקדושתו, וחיובים לנהוג בו כבוד. ועיין ביאור-הלכה (קנג, ט ד"ה אם מכרוהו) שפוסק כהראב"ד. אמנם שם מדובר לענין ארבעה דברים, ואילו הריסה אינה בכללם; ואדרבה, מותר למכור ביכני"ס על מנת לבנות במקומו בניין של חולין. ופעמים הדבר רצוי, כגון שהרוכש את המקום על מנת לבנות בו בנין של חולין מוכן לשלם סכום גבוה תמורת האפשרות להרוס את ביהכני"ס כדי לבנות בו בנין רב מידות, ובכסף הזה יכולים המוכרים לבנות ביכני"ס גדול ומפואר יותר מקודמו. ואולי יש לחלק בין הריסה לצורך בנין, אפילו של חולין כי זהו צורך ביכני"ס, לבין הריסה לשם חורבן, וצ"ע.

4. הערמה במקום חילול השם

ומלבד זאת, אפילו אם ישנה אפשרות כזו, מכל מקום נראה שלא ראוי להפקיע קדושת ביכני"ס, כשכל מטרת ההפקעה היא רק על מנת להורסו כדי שייחרב לגמרי. זוהי הערמה למטרה שאינה נחוצה. ובשלמא אם היה צורך בהערמה זו לשם קיום מצוה חשובה, היה מקום לשקול זאת; אך לענ"ד אין לנו עניין להערים על ההלכה רק על מנת למנוע מגויים שלא יהרסו מקום קדוש, כשהם אינם בני מצוה כלל. ועוד, הפקעה זו אינה מצילה מידי חילול השם שישראלים הורסים בתי כנסת במו ידיהם, והוא לא יימנע על ידי מכירת המקום ופדיונו. הציבור לא מבחין בדקויות משפטיות כאלו, ועבורו מדובר בבית כנסת שנהרס בידי ישראל, וכדי בזיון וקצף.

5. האם העקירה הפקיעה את בתי הכנסת מבעליהם?

צריך עיון אם גזירת הגירוש והעקירה של תושבי גוש קטיף מבתיהם, והריסתם, שבמסגרתה הפקיעה המדינה למעשה את מקומות היישוב מתושביהם, כוללת בתוכה גם את הפקעת בתי הכנסת מבעלותם, ובכך יצאו בתי הכנסת ממילא לחולין.

כעין זה לכאורה היא דעת הרז"ה (המאור בע"ז כד, א בדפי הרי"ף), שמקדש הנופל ביד פריצי ישראל יוצא מקדושתו, שנאמר "ובאו בה פריצים וחללוה" (יחזקאל ז, כב). לדעתו מדובר בפריצי ישראל, שרק הם בני מעילה, ולא גויים. מיהו נראה לבאר שכוונתו למציאות שישראלים משתלטים על המקדש ונוהגים בו כבעלים, כמו המתיוונים שהחזיקו במקדש בימי בית שני וחיללוהו בעבודה פסולה שיש בה מעילה. אך ישראלים המפקיעים את הבעלות ממקדשי מעט, אך ורק כדי למוסרם לנוכרים, ואינם מתכוונים להיות בעלים בעצמם, לא נראה שהם מוציאים אותו בכך לחולין.

ובלאו הכי, הרמב"ן (במלחמות, שם) חולק עליו, וסובר שרק גויים מחללים את המקדש, ולא ישראל, כיון שאין בו דין מעילה. ונמצא, שאין כח ביד ממשלת ישראל להפקיע את בתי הכנסת מקדושתם, אע"פ שיש בידה כח להפקיע את בעלותם מידי התושבים.²²

22. העירוני, שמכיון שהמדינה כוללת בתוכה גם אזרחים נוכרים, שמא הפקעת המדינה יש בה גם חילול בתי הכנסת ע"י נוכרים. ושתי תשובות בדבר:

א. הרוב אינם נוכרים, ובשותפות הולכים אחר הרוב (עיין אבני-מלואים כח, לג).

ב. המדינה היא מדינת ישראל ולא מדינת כל אזרחיה (עיי' 'באהלה של תורה' ח"א עמ' 162, שם דנתי בשאלה האם רכוש המדינה שייך לישראל בלבד, או לכל השותפים כולל נכרים).

1. הריסת ביכנ"ס זמני

1. בתי כנסת שבבבל על תנאי הן עשויים

היה מי שהעלה טענה נוספת להתיר את הריסת בתי הכנסת בגוש קטיף. לדבריו, מלכתחילה הם נבנו באופן זמני, כחלק מאופי ההתיישבות במקום שנועדה לזמן קצוב. כלומר, בתי כנסת אלו נבנו כביכול על תנאי, וכשעבר זמנם בטל התנאי ואין איסור לסתורם.

גדר מעין זה מצינו במסכת מגילה (כח, ב): "בתי כנסיות שבבבל על תנאי הן עשויות". והיינו, משום שלא נבנו לשם קבע אלא להתפלל בהם עד ביאת הגואל. ועיין שם ברש"י (ד"ה על תנאי) שפירש, שתנאי זה מועיל אפילו בשעת יישוב, ומותר להשתמש בהם תשמיש של חולין, ובלבד שלא ינהגו בהם קלות ראש. אך התוס' (שם ד"ה בתי כנסיות) חולקים עליו, וסוברים שתנאי אינו מועיל לביהכנ"ס בשעת יישוב, אלא לאחר שחרב. והא קמ"ל, שגם אז, בחורבנו, אסור לנהוג בו קלות ראש ביותר ועגמת נפש כמו לזרוע בו. וקל וחומר שלדעתם אסור להורסם, שהרי אין לך קלות ראש גדולה מזו.

יתרה מזו: לדעת הרמב"ן והר"ן קדושתו של בית הכנסת חמורה עוד יותר, ואפילו בחורבנו אסור להשתמש בו **אלא בשעת הדוחק**. ובוודאי שלכולי עלמא אסור לנהוג בו קלות ראש ממש, כמו שחוק והיתול. ואין לך קלות ראש גדולה מזו של הריסת ביכנ"ס (ועיין ביאור-הלכה קנא, יא ד"ה אבל בישוב).

ולעצם ההשוואה בין בתי הכנסת שהיו בגוש קטיף לבתי הכנסת שבבל, כתב במגן-אברהם (קנא, יב):

משמע דווקא שהתנו בפירוש, **אבל מסתמא לא אמרינן על תנאי הן עשויות**. דדוקא בבבל היה כן, אבל לא בשאר ארצות... גם הרמב"ם השמיט דין זה דביה"כ שבבבל על תנאי הן עשויות, משום דס"ל דווקא בבבל היה כן בזמניהם.

וכן הכריע בביאור-הלכה (קנא, א ד"ה ות"ח ותלמידיהם), שאין חילוק בין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבארץ ישראל לשל חוצה לארץ, ותנאי אינו מועיל להפקיעם מקדושתם, אלא שמותר לאכול ולשתות בהם, כמבואר.

2. האם היתה הבעלות מלכתחילה זמנית?

אמנם היה מקום לטעון שהממשלה לא נתנה לתושבים זכות גמורה בקרקעות שעליהן בנו את בתי הכנסת, וכל הבעלות עליהן הוגבלה מלכתחילה כבעלות זמנית. ומאחר שכן, ייתכן שקדושת המקום פקעה בד בבד עם פקיעתה של הבעלות שעליו, גם אם לא התנו על בתי הכנסת מלכתחילה. וכשם שקרקע שנמכרה לזמן קצוב מאפשרת לקונה "לבנות ולהרוס ולעשות בכל זמנו הקצוב **כמו שעושה הקונה קנין עולם לעולם**" (לשון הרמב"ם ה"ל מכירה כגו, בשינויים קלים), כך היה מקום לומר לענין הקדשתם של בתי הכנסת. ומאחר שבעלות זמנית היא בעלות לכל דבר, נמצא שכל זמן שהבעלות קיימת גם הקדושה קיימת. מיהו עם תום הזמן, ביהכנ"ס חוזר לבעליו הקודמים, וממילא גם קדושתו פוקעת (ועיין קצות-החשן רנז, ג בסופו). אלא שבנ"ד צ"ע מי היו בעליו הקודמים של בית הכנסת, ולידי מי הוא חוזר עם הפקעתו?

יתרה מזו: לאמיתו של דבר, כל ההנחה שבשאלה זו אינה נכונה (גם אם הושמעה בבית המשפט העליון כתשובה לעתירת התושבים על העוול שנעשה להם בעקירתם). בידי שטר חכירה של דירה שנקנתה בנה דקלים, וחווה החכירה הוא חווה רגיל כמו בכל מקום אחר בארץ, שחוכרים אותו מן המדינה ל-99 שנה. כך מקובל בכל דירה

הבנויה על קרקע של מינהל מקרקעי ישראל, שהחזזה הוא ל-99 שנה עם אופציה להארכה. ובמילים אחרות: כל מי שבנה בית בגוש קטיף בנה אותו מתוך הנחה שהבניין הוא בניין עולם, וכן נכון לומר לגבי בתי הכנסת.

מה גם שהמדינה מצידה לא הפקיעה רשמית את בתי הכנסת מבעליהם, ולא פגעה באופן ישיר בבעלותם. היא רק החליטה לעקור את התושבים מבתיהם ולהעביר את המקום לידי אחרים. אך הפקעת בעלות לא היתה כאן, ואיני יודע אם יש לה בכלל את הסמכות להלאים רכוש פרטי ללא חוק מיוחד, וגם אז יש לבדוק את תוקפו.

וכבר הערנו לעיל, שכל עצה פורמאלית אין בה כדי למנוע את חילול השם לעיני ישראל והעולם, שבתי כנסת נהרסים בידי ישראל. ההריסה הנוראה נראית לעינינו, בעוד שהדקויות המשפטיות לא ניכרות לעין ואינן מובנות לציבור הרחב.

ז. מסקנה

סוף דבר הכל נשמע: אין להרוס את בתי הכנסת על ידי ישראלים בידיים, אלא להשאירם במקומם, למרות החשש שהם עתידים להתחלל וליהרס בידי נכרים.

כי באש אתה הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה